

אפרים חמיאל / הדרך הממוצעת (2011); האמת הכפולה (2016), הוצאת כרמל ירושלים

הכותרת כפי שנדפסה בעיתון: "נערותינו לומדות אותם המקצועות בדיוק, להוציא תלמוד ומתמטיקה. במקום אלה יש להן שיעורים במלאכת יד לנשים"
המאמר התפרסם בהארץ, תרבות וספרות, גליון ערב שבועות תשע"ז, 30.5.2017

ח נ א ל מ א ק

הדרך הממוצעת היא הנכונה והיא עוברת בין שני פניה של האמת הכפולה – כך אפשר להציג את עיקרי אמונתם של כמה מראשי המדברים במחשבת ישראל בדורות האחרונים. הדרך העוברת בין שתי האמיתות קרובה אל כל אחת מהן אבל שומרת על ריחוק מתאים משתייהן. מכאן חסרונה הגדול של הדרך הממוצעת בעיני שולליה, ומכאן יתרונה בעיני מוקיריה, ואין ספק שמחבר הספרים שלפנינו נמנה עליהם.

בכרך הראשון מציג אפרים חמיאל את התגובות לשורת נושאים שהעלתה המודרנה בפני יהודי אירופה במאה הי"ט כפי שהן משתקפות בכתביהם של שלושה מראשי המדברים באותם ימים. שלושת האישים שדבריהם נידונים כאן בהרחבה הם הרב צבי הירש חיות, חכם וחוקר ששימש ברבנות בכמה מערי פולין ובייחוד בגליציה; הרב שמשון רפאל הירש, שחי ופעל בכמה ערים בגרמניה ונדע בעיקר כמנהיג הקהילה החרדית בעיר פרנקפורט שבגרמניה; והרב, הפרשן, המשורר והחוקר שמואל דוד לוצטו (שד"ל), יליד טרייסטה וראש בית המדרש לרבנים בפדובה שבאיטליה. סדר זה מייצג גם את מקומם של שלושה בדירוג נטייתם הליברלית, מחיות הנוטה לשמרנות והחושש מפני תגובתם של החסידים למהלכיו ועד שד"ל איש איטליה, הליברלי מחבריו.

שלושת האישים פעלו בארצות נפרדות שהיו רוויות חיים יהודיים, אבל אף לא אחת מהן תפקדה כמדינה עצמאית ומגובשת ברוב שנות המאה הי"ט, ואולי משתקפת עובדה היסטורית זו במיעוט העיסוק בשאלות מדיניות בהגותם של שלושה ובנושאים העולים בספר שלפנינו. ואמנם, היעדרו של הנושא המדיני ניכר מייד לעין המתבונן ברשימת פרקי הספר ותכניהם.

ששה פרקים עיקריים בספר זה וכל אחד מהם מוקדש לנושא מהותי בשיח הדתי של העת החדשה ולהבהרה שיטתית של עמדותיהם של שלושת הרבנים באותו נושא. ששת הנושאים הם: 1. ביקורת המקרא ומהפכת התנ"ך; 2. תיקונים בדת – התנועה הרפורמית והאסכולה ההיסטורית הפוזיטיבית; 3. ההשכלה,

חכמת ישראל ושילוב לימודי חול בחינוך; 4. אמנציפציה ושאלות הגאולה וארץ ישראל; 5. שיפור מעמד האישה בחברה היהודית; 6. סובלנות בין-דתית. מפליא להיווכח עד כמה נוכחים ושוררים נושאים אלה גם כיום בלבו של השיח הדתי המהותי והפוליטי, בישראל וברחבי העולם היהודי.

מחבר הספר שלפנינו מכנה את שלושת גיבוריו בתואר "אנשי האמצע". לדבריו, שלושת האישים "בחרו בדרך האמצע כדרך האמת שלהם לבניית אדם שלם ככל האפשר" (הדרך, עמ' 12). במבוא הנרחב לספר דן המחבר במשבר המודרנה שפקד את קהילות היהודים במאה הי"ט, בתהליכי הרציונליזציה וההשכלה וביצירתם של זרמים חדשים ביהדות אירופה. הזרמים הנידונים כאן הם: הרפורמה, שהקצינה מאוד את רעיונות ההשכלה של משה מנדלסון, האורתודוקסיה הצרופה מיסודו של החת"ם סופר והניאו-אורתודוקסיה שבקשה לשלב את החיים המסורתיים עם ההשכלה והמודרנה. מצטרף אל אלה הזרם ההיסטורי-פוזיטיבי, המאוחר יחסית, אשר נולד בשוליים ה"שמאליים" של הניאו אורתודוקסיה. המחבר מנתח את תופעת "אנשי האמצע" ואת מקומם בתווך התרבותי המתואר ומעלה את תגובותיהם של שלושת מייצגיה לאתגרים שהציבו בפניהם הרפורמה והפוזיטיביזציה ההיסטורית. בהמשך דבריו מציג חמיאל שתי שאלות מרכזיות שעמן מתמודד הספר והן: עם אלו אישים ואילו רעיונות נאבק כל אחד מההוגים בכתביו וכיצד בחר כל אחד מהם לשלב בין מסורת ומודרנה (עמ' 51).

ראשיתה של ביקורת המקרא המודרנית היא, כידוע, בכתביו של ברוך שפינוזה איש המאה הי"ז. ביסוד דבריו של שפינוזה ניצבות הכחשת המקור האלוהי של כתבי הקודש והצגתם כפרי רעיונותיהם, חוויותיהם הרוחניות ויכולותיהם הספרותיות הגבוהות של מחברי הספרים. שפינוזה, שראה את עצמו כממשיך דרכו של ר' אברהם אבן עזרא איש המאה הי"ב, הניח שחוקי התורה נתנו בידי משה לעם פרימיטיבי שחיו מתנהלים במדבר ואשר השתחרר זה עתה מעבדות ממושכת, ולא עוד אלא שגם חוקי משה לא השתמרו במקורם כי אם בעיבוד מאוחר. עיבוד זה נעשה בידי מנהיגי העם בראשית ימי הבית השני ובראשם עזרא הסופר על פי צורכי זמנם, ומכאן שאין הם מחייבים את בני הדורות הבאים. דברי שפינוזה שוכללו ופותחו במאה הי"ח, ובעקבותיהם נוצרה גם תורת התעודות, המסווגת את כתבי הקודש על פי מקורותיהם השונים ושוללת לא רק

את מקורם האלוהי של הכתבים אלא גם את אחדותם ההיסטורית והספרותית. האתגר שהציב חקר המקרא ערער אפוא את יסודותיה של אמונת ישראל והציב בפניה איום שאין ערוך לעוצמתו.

עמדותיהם של המשכילים והמתקנים מחד ושל השמרנים האורתודוקסים מאידך נוכח האתגר אינן מפתיעות: אלה קבלו את מדע המקרא כמעט כלשונו והסיקו מתוכו את מסקנותיהם הדתיות, ואלה שללו את הדברים מכל וכל והתבצרו בעולמם הסגור והשמור. שתי העמדות לא יכלו להלום את דרכם של אנשי האמצע. בפרק הראשון של הספר מציג המחבר בהרחבה את עיקרי טענותיהם של שלושת גיבוריו לנוכח מדע המקרא בן הזמן. ממחקרו של חמיאל עולה שתגובותיהם של הרבנים חיות והירש לביקורת המקרא ולמסקנותיה קרובות למדי. שניהם שוללים את שיטת המחקר, את ההנחות החילוניות שעליהן היא מושתתת, את ההתרחקות מפרשנות המקרא של חז"ל וממשיכיהם ואת מסקנותיה של השיטה. עם זאת מעודדים שני ההוגים את העיון המחודש בכתבי הקודש ומציעים לפתח דרכי לימוד מחודשות ומותאמות להישגי התקופה (בתחום חקר הלשון למשל) מבלי לוותר על פרשנותם ההלכתית והאגדית של חז"ל כפי שהיא עולה מהתלמוד ומהמדרשים ועל מסורת ההלכה.

גישתו של שד"ל לבעיה שונה לא מעט מזו של חבריו. כמוהם מאמין גם הוא במקור האלוהי האחד והמאוחד של התורה על המסקנות המתבקשות, וכמוהם הוא תומך נלהב של חקר המקרא מתוך עצמו ותובע מהחוקר לגלות רגישות רבה ללשון העברית ולסגנונה – בתביעה זו מייצג שד"ל עמדה קיצונית אף מזו של חיות והירש. אבל שד"ל – חסיד מובהק של הפירוש על דרך הפשט שהיא בעיניו דרך האמת – מודע היטב לעובדה שחז"ל העדיפו לפרש את המקרא על דרך הדרש ולכן פירושיהם סוטים לא אחת מן האמת המקראית שאותה הוא משתדל לחשוף בכל דבריו וכתביו. כוחם של דברים אלה יפה גם באשר לספיחיה של פרשנות חז"ל כגון התרגומים הקדומים לארמית. זאת ועוד: על אף אמונתו במקורות הראשוניים של כתבי הקודש ושיליתה של תורת התעודות, מודע שד"ל לעובדה שבמרוצת הדורות חלו שיבושים במסירת הטקסטים ומכאן שיש מקום לביקורת פרטיו של הטקסט המקראי כשלעצמה, והכל על מנת להגיע לחקר האמת. ואף גם זאת: שד"ל נוטה לצמצם את ההיבט הניסי שבסיפורי המקרא, ובזאת הריהו הולך בדרכם של פרשנים רציונליסטים קדומים כפילון האלכסנדרוני, יוסף בן מתתיהו, רס"ג והרמב"ם – היבט שאינו מוטעם בספר די הצורך. וכך,

מאמין שד"ל, עיון אמיתי ונכון במקרא לא רק שאינו מסכן את דת ישראל אלא שהוא מביא לבסוף לביסוס עיקריה של האמונה היהודית. על סמך דברים אלה מגיע חמיאל למסקנה הנכונה שאין לראות את שד"ל כפונדמנטליסט, ובכך הוא חלוק על חוקרים אחרים, שדעותיהם ודעתו שלו נידונים כאן באריכות.

הפרק החמישי בספר עוסק כאמור במעמד האשה בחברה היהודית ובדעותיהם של השלושה בנושא זה. אין ספק בדבר נחיתות מעמדה של האישה לאורך הדורות, בישראל ובעמים. מצב זה היה מבוסס על הנחות קדומות בדבר השוני המהותי הקיים בין המינים לא רק בתחום הביולוגי הגלוי והמוגדר ועל מקומה "הטבעי" של האשה במטבח, בחינוך הילדים ובחדר המיטות. הנחות ומסורות אלה הותירו את האשה בשולי החברה כשהיא משוללת השכלה של ממש ומנועה מלקחת חלק בחיי הציבור. דחיקת האשה הצידה ניכרה בחברה היהודית יותר מאשר בזו הנוצרית בשל שתי סיבות הכרוכות זו בזו: הכפיפות להלכה ומקומו המרכזי של תלמוד התורה בחיי היהודים, השונים בתכלית מאלה שבחברה הנוצרית.

הנושא העסיק הרבה את המשכילים בראשית העת החדשה, גם זאת בישראל ובעמים. הרפורמים נרתמו בעוצמה רבה לשינוי מצב זה במהלך המאה הי"ט ועד מהרה נעלמו הן האידיאולוגיה המפלה, הן המחיצות הפיסיות והסמליות המבדילות בין המינים בתחומי החינוך, שמירת המצוות, סגנון הלבוש, המעמד האישי, סדרי בית הכנסת ועוד. גם כאן העדיפה החברה האורתודוקסית להסתגר בתוך עצמה ולצמצם ככל האפשר את השינויים המוכתבים בידי רוחות הזמן, וגם כאן התלבטו "אנשי האמצע" בדבר הדרך הנכונה. וגם כאן ניכר הדרוג שהסתמן למעלה בין עמדותיהם של שלושת האישים.

אף שהאמין בצורך לכבד את האשה ולהגן על זכויותיה טרח הרב צ"ה חיות הרבה כדי להוכיח מן המקרא, מספרות חז"ל ומהספרות הרבנית לדורותיה את ההצדקה הבסיסית להבחנה התיאורטית ולהפרדה המעשית בין המינים. בצד ההיבטים האחרים המצדיקים את האפליה מעלה חיות את הטיעון שלפיו דווקא היתרי הרפורמים מחייבים את הרבנים לעמוד בפרץ ולמנוע כמעט כל שינוי אפשרי במעמד האשה היהודיה. למעשה מאמץ חיות בתחום זה את עמדתו הקיצונית של החת"ם סופר, מי שהנהיג מפרשבורג שבהונגריה (כיום ברטיסלבה בירת סלובקיה) את העמדה השמרנית הנחרצת בהתנגדותה לרוחות הזמן.

עמדתו של הירש בנושא שלפנינו היא מורכבת הרבה יותר. הרב הירש לא התעלם מהבעיה כדרך שעשו החרדים ובכללם הרב חיות. לא רק הנשים הרפורמיות בגרמניה מיאנו להשלים עם נחיתותן אלא גם חברותיהן האורתודוקסיות תבעו לעצמן זכויות ובראשן חלק משמעותי בחינוך ובהשכלה. המציאות ששררה בחברה היהודית הגרמנית הביאה את הנשים המשכילות למקום גבוה בהרבה מזה של הגברים לומדי התורה בתחום ההשכלה הכללית – בדומה למתרחש כיום בכמה מקומות בחברה החרדית בישראל. מציאות זו הביאה את הרב הירש לבנות תכנית לימודים ייחודית לבנות יהודיות שומרות מצוות, שהמרחק בינה ובין זו שנועדה לבנים אינו גדול מאוד. וכלשונו של הירש (בדרך, עמ' 463): "... הדרך הזאת (תכנית הלימודים לבנים) טובה ומסוגלה היא גם בעד הבנות, אבל [את רוב התכנית] תלמדנה באופן פשוט יותר...". התכנית כוללת גם פרקי תורה שבכתב ותורה שבעל פה והלכה, אם כי באלה ניכר יותר הפער בין לימודי הבנים והבנות. ובמקום אחר הוא כותב: "נערתינו לומדות אותם המקצועות בדיוק, להוציא תלמוד ומתמטיקה. במקום אלה יש להן שיעורים במלאכת יד לנשים. הן לומדות דקדוק עברי ותנ"ך כמו הנערים... יש לכך תוצאות חיוביות ביותר...". עם זאת, ולמרות עמדתו העקרונית של הירש בדבר שוויון בין המינים, דורש הירש מהאשה להישאר בביתה, להימנע מחברת הגברים ולהקפיד בשמירת צניעותה.

גם בתחום זה מגלה שד"ל האיטלקי פתיחות יתר בהשוואה לקודמיו, והוא מאמין בכל לכו בשוויון בין המינים ומדגיש בייחוד את מעמדה של האשה כשווה לגבר בחיי הנישואין והמשפחה. שד"ל שלל את דברי חז"ל במקום שהם מביעים זלזול באשה או מתכחשים לזכויותיה ולמעמדה. עם זאת ראה שד"ל בכל ניאוף ובגידה, פריצות ופתיינות מעשים נקלים ובזויים, וזאת בהתאמה לתכונות נפשו הטהורה שלו ולרדיפת האמת שהנחתה אותו בכל אשר פנה.

שני הנושאים שנדונו כאן מייצגים פחות או יותר את עמדותיהם של שלושת הנבחרים גם בארבע הסוגיות האחרות העולות בספר שלפנינו.

בספרו השני חוזר אפרים חמיאל אל שלושת גיבוריו הקודמים, אבל כאן הוא נמנע מדרך ההשוואה השיטתית אך מצומצמת והוא עוסק במכלול חייהם, בפרקים נבחרים בהגותם וכן בהשפעתם בדורות הבאים. חמישה מארבעה עשר הפרקים שבכרך זה מוקדשים לשד"ל, שנים עוסקים בהירש ובפרשנות תורתו ועוד

שלושה פרקים דנים בהשפעתו של הירש על שורה של מחברים והוגי דעות בסוף המאה הי"ט ובמאה העשרים. בין אלה: פרנץ רוזנצווייג, הרמן כהן, מ"ד קאסוטו, הרב י"י ויינברג, ישעיהו ליבוביץ ועוד. פרק אחד חוזר אל הרב חיות ואל המפגש שלו עם רנ"ק (ר' נחמן קרוכמל). קוצר היריעה אינו מאפשר להרחיב את הדברים ועל כן נסתפק בדוגמה מתוך הדיון בדבר השפעת הגותו של הירש על ישעיהו ליבוביץ הכלולים בפרק התשיעי של הספר.

לדברי חמיאל, גם הירש וגם ליבוביץ הושפעו מאוד מהפילוסוף הגרמני עמנואל קאנט. דווקא משום כך ניכרת יפה ההתנגדות של שניהם לתורת המוסר הקאנטיאנית. קאנט סבר כי מקור המוסר וסיבת הדרישה מהאדם להתנהל בדרך הישר הם תבונת האדם ולא מקור חיצוני לו, ובכך התכוון בעיקר לשלול את האלוהים כמקור לסמכות המוסרית. לדעת קאנט, התבונה האנושית אינה מסוגלת להוכיח את קיומו של האל או להכיר אותו, שכן האל במהותו הרי הוא טרנסצנדנטי לאדם, ורק תבונת האדם מהווה את המקור לתורת המוסר. תבונה זו מייצרת ומחוקקת את המוסר הטוב ביותר האפשרי ועל כל אדם לנהוג על פיה מכוה סמכותה הרציונלית. הירש לעומתו טען כי "החוק המוסרי... הוא החוק האוניברסלי של ה' במיקרוקוסמוס הקטן של האנושות". לדבריו "החוק שהשמים והארץ מקיימים מבלי רצון משל עצמם... הוצע לאדם כך שיבחר לציית לו מבחירתו החופשית. הוא לא נבע מתוך האדם אלא נמסר לו מבחוץ על ידי... נותן התורה" (האמת, עמ' 213). הפער בין עמדותיהם של קאנט והירש בנושא זה הוא חד אפוא וברור.

בפירושו לפסוק "ואהבת לרעך כמוך, אני ה'" (ויקרא י"ט, יח) מדגיש הירש את חלקו השני של הפסוק וכותב כי "דרישות 'הקדושה החברתית' כלשונו אושרו בחותמת 'אני ה'', וכך הופקעו מהן כל המניעים האנוכיים..." (עמ' 216). והנה, שלא במפתיע בחר גם ליבוביץ בפסוק זה כבסיס לאחד מעיקרי תורתו. וכך הוא כותב: "פסוק 'ואהבת לרעך כמוך' כפי שנוהגים לצטטו אינו קיים בתורה: הכתוב אומר 'ואהבת לרעך כמוך, אני ה''. חובת אהבת הרע אינה נובעת ממעמדו של האדם כאדם אלא ממעמדו לפני ה'. ואהבת לרעך כמוך בלי הסיוע אני ה' זהו הכלל הגדול של האתאיסט קאנט". כאן רואה חמיאל דוגמה טובה להשפעתו של רש"ר הירש על ליבוביץ. אלא שהדוגמה אינה משכנעת דיה ואין ספק שליבוביץ היה מגיע לאותה מסקנה גם ללא דברי של הירש וגם אלמלא הכיר את פירושו לספר ויקרא. עצמאותו של ליבוביץ עולה גם מהביטוי

האירוני שלו "הכלל הגדול", שבו רמז בלי ספק לדבריו הידועים של רבי עקיבא: "ואהבת לרעך כמוך – זה כלל גדול בתורה" כשהוא מעמיד זה מול זה את התנא המאמין ר' עקיבא מול הפילוסוף האתאיסט קאנט. מחשבת ישראל בת המאה הי"ט היא תחום שחוקרים רבים עסקו ועוסקים בו, ולכאורה קשה מאוד להוסיף בו דברים שטרם נאמרו. עם זאת, לדברי המחבר הוא מציג בספרו חידושים שלא נדונו עד כה בחקר עולמם של השלושה (הדרך, עמ' 52). ואכן, בעזרת בחירתו במסלול ההשוואה מצליח חמיאל להעמיד בפני הקורא את הצדדים המעניינים והחשובים של הדברים ולהטעים דווקא את הבדלים העדינים שבין תפיסות עולם קרובות. "האמת הכפולה" ממשיכה את "הדרך הממוצעת" והיא מרחיבה הן את גלריית הדמויות הנדונות כאן, הן את תחומי המחשבה והמעשה העולים בתורתם של הרבנים חיות, הירש ולוצאטו, הן את יריעת השפעתה של תורתם בדורות הבאים.

שני הספרים שלפנינו מקיפים למעלה מאלף ומאה עמודים והם מהווים אוצרות של ידע, עריכה ופרשנות על חייהם והגותם של אחדים מגדולי המחשבה היהודית במאה הי"ט ובראשם השלושה שדבריהם נדונו למעלה. הספרים כתובים וערוכים היטב, דבר דבור על אופניו וניכרת בהם בקיאותו הרבה של המחבר בפילוסופיה הכללית והיהודית, ולא רק בזו של המאה הי"ט. ריבוי החומר המוגש לקורא ואופיו העיוני תובעים ממנו זמן רב ומאמץ לא מעט ואלה מתגלים כהשקעה ששכרה בצידה.